

I. HAÇLI SEFERİNİN BAŞARIYA ULAŞMASINDA BÜYÜK SELÇUKLULAR'IN İÇİNDE BULUNDUĞU SİYÂSÎ VE İÇTİMÂÎ ŞARTLARIN ROLÜ *

THE ROLE OF THE SOCİO-POLİTİCAL CONDİTİONS OF THE GREAT SELJUK EMPIRE AT THE TIME OF THE FİRST CRUSADERS' SUCCESS

Abdülkerim ÖZAYDIN*

Öz

I. Haçlı Seferinin başarıya ulaşmasındaki en önemli faktör hiç şüphesiz Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda merkezi otoritenin sarsılması ve zaafa uğratılmasıdır. Buna sebep olan siyasi ve içtimai olayları şu başlıklar altında değerlendirmek istiyorum.

1) Sultan Melikşah'm 1092'de ölümü üzerine oğulları ve hanedanın diğer mensupları arasında devam eden taht kavgaları.

Büyük Selçuklular bir Türk-İslâm devleti olmak itibariyle diğer Türk-İslâm devletlerinde de değişik ölçülerde gördüğümüz üzere eski Türk töre ve gelenekleriyle İslâmî unsurların kaynaşmasından oluşan bir yapıya sahipti. Eski Türk hakimiyet anlayışını benimseyen Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda tahta geçme konusunda belirlenmiş kesin bir kural yoktu. Bunun sonucu olarak da gerek sultanların sağlıklarında ve gerekse ölümlerinden sonra saltanatı ele geçirmek amacıyla girilen taht kavgaları hiç eksik olmamıştır. Bu yüzden merkezi otorite zaafa uğramış ve Haçlılara karşı güçlü bir mücadele verilememiştir.

2) Hasan Sabbah liderliğindeki Bâtınîlerin sinsice faaliyetleri ve devlete verdiği zararlar.

Aşırı şîî fırkalardan biri olan ve İsmailiyye, Haşîsiyye, Zenadîka, Melâhîde, İbahîyye, Ta'limiyye gibi çeşitli isimlerle anılan Bâtınîlik Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu meşgul eden ve merkezî otoriteyi zaafa uğratan başlıca problemlerden biri olmuştur. Bâtınîler/İsmâîlîler son derece kuvvetli bir zekâya yüksek ihtilâlcilik ve teşkilatçılık vasıflarına sahip olan Hasan Sabbah

* Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü e-mail: ozaydina@istanbul.edu.tr

liderliğinde faal ve muntazam bir teşkilat kurarak siyasi ve sosyal açıdan devlete ciddi zarar vermiş ve Haçlılarla mücadeleyi engellemiştir.

3) Emîrlerin çıkarıcı politikaları.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sarsıntılara maruz kalmasında ve devlet otoritesinin zedelenmesinde şüphesiz ki emirlerin çıkarıcı politikaları da önemli rol oynamıştır. İdarelerinde geniş topraklar ve maiyetlerinde mühim askeri kuvvetler bulunan büyük iktasah sahibi emîrlerin bazen sultanla bazen de kendi aralarında mücadeleye giriştikleri, iktasahlarını yetersiz gören emîrlerin de bireysel veya müşterek olarak hükümdara isyan ettiklerini görüyoruz. Bu da Haçlılarla gerektiği şekilde mücadeleye mani olmuştur.

4) İş başındaki vezirlerin ve diğer devlet adamlarının ehliyetsizliği.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda vezirler hükümdarın mutlak vekili sıfatıyla geniş yetkilerle donatılmıştı. Nizamülmülk Siyasetnâme'de sultan ve ülkenin dirlik ve düzeninin vezirin iyi veya kötü olmasına bağlı olduğunu, eğer vezir liyakatli ise ülkenin bayındır, halkın hoşnut, hükümdarın da gönlünün rahat olacağını, eğer vezir yeteneksiz ve icraatı olumsuz ise sultan ve ülkenin zarar göreceğini belirtir.

Nizamülmülk'ün Bâtmîler tarafından şehit edilmesinden sonra liyakatsiz ve sadece kendi şahsî çıkarlarını düşünen vezirlerin işbaşına gelmesi devlet otoritesine gölge düşürmüş ve Haçlı istilasına karşı gerekli tedbirler alınamamıştır.

5) Türkmen, Arap ve diğer kabilelerin çıkardığı zorluklar.

Mahallî emîrlerinin idaresinde yağma ve ganimet peşinde koşan kabileler de merkezi hükümeti meşgul eden faktörlerden biriydi. Bu kabileler çeşitli amaçlarla isyan eden emîrlere ve maceraperestlere katılmaya hazırdı. Çok çabuk taraf değiştiren bu kabileler de siyâsî ve sosyal kargaşaya sebep oluyor ve devlet Haçlılarla mücadele edeceği yerde enerjisini bunlarla mücadeleye harcamak zorunda kalıyordu.

6) Hatunların ve diğer kadınların siyasi rolleri ve çevirdiği entrikalar.

Merkezi otoritenin zaafa uğramasında saray kadınlarının ihtirasları ve siyasi faaliyetlerinin de küçümsenmeyecek yeri vardır. Politik mücadelede ve çekişmelerde en göze çarpan Hatun entrika ve ihtiraslarıyla devlet otoritesinin birinci derecede sarsılmasında etkili olanı hiç şüphesiz Melikşah'ın hanımı denilen Terken Hatun'dur. Terken Hatun'un sadece Sultan Melikşah üzerinde değil, onun emîr ve kumandanları üzerinde de büyük etkisi vardı. Terken Hatun Melikşah'ın ölümünden sonra da kumandanlar üzerindeki nüfuz ve otoritesini devam ettirmiştir. 4-5 yaşlarındaki oğlu Mahmud'u tahta geçirmek amacıyla halife, ulema ve kumandanlar üzerinde baskı kurmak için her yola başvurmuş, Sultan Melikşah'ın en büyük oğlu Berkıyaruk'a karşı ciddi bir mücadele vermiştir. Netice itibarıyla bu mücadele ve taht kavgası devlet otoritesinin sarsılmasına sebep olmuştur.

7) Mezhep Çatışmaları.

Haçlı istilası sırasında Büyük Selçuklu ülkesindeki mezhep çatışmaları da sosyal yapıyı sarsan ve Haçlılara karşı birlikte hareket etmeyi engelleyen faktörlerden biridir. Mezhep çatışmaları Şii'lerle Sünnîler arasında olduğu gibi bizzat Sünnî mezhep mensupları arasında da eksik olmuyordu. Bu da İslâm toplumunun Haçlılara karşı birlikte hareket etme duygusuna kısmen de olsa zarar veriyordu.

Anahtar Kelimeler

I.Haçlı seferleri, Selçuklular, Haçlılar, Hasan Sabbah, Melikşah

Abstract

The most important factor for the success of the First Crusade, no doubt, is debilitation of the central authority in the Great Seljuk Empire. I want to evaluate the political and social events which led to such situation under the following topics.

1. After Melik Shah's death in 1092, the on-going fights for the throne between his sons and dynasty members.

As a Turkish-Islamic state the Great Seljuk Empire, like other Turkish-Islamic states, has a structure which is also composed of ancient Turkish customs and Islamic elements. There was no certain rule to come to the throne in the Great Seljuk Empire which adopted ancient Turkish state mentality, concerning accession. As a result of this, constant fights for the throne both during the lifetime of sultans and after their deaths, were frequent. So, the central authority's power declined and couldn't successfully campaign against the Crusades.

2. Clandestine activities of the Batinis led by Hasan Sabbah and the consequent damages to the state

Batinies, which was one of the extreme Shiite sect and took up different names such as Ismailies, Hashishies, Zanadika, Malahida, Ibahiyya and Ta'limiyya, was one of the principal problems which occupied and debilitated central authority in the Great Seljuk Empire. Batinies/Ismailies, seriously damaged the state in political and social aspects and impeded with the fight against the Crusaders, led by Hasan Sabbah who had keen intelligence, revolutionary and organizer qualifications.

3. Self-seeker policies of Emirs

It is without question, self-seeker policies of emirs played an important role in blowing serious injury to the state authority of the Great Seljuk Empire. We see that the emirs, who had great iqta, extensive land and military force at their side, clashed with the sultan and amongst themselves. We also see when they at the sight of their iqta's revolt against the sultan separately or jointly. These conflicts prevented a strong struggle against the Crusaders as was required.

4. Unqualified viziers and other statesmen

The viziers in the Great Seljuk Empire had extensive authority as the absolute deputy of sultans. In his Siyasatnama, Nizamulmulk remarks that peace and harmony in the state depends on the competent vizier, if the vizier is capable the state would develop, people would be content and the sultan would be pleased, otherwise the sultan and the state would suffer.

After the martyrdom of Nizamulmulk by the Batinies, acceding viziers who were incapable and completely self-seeking, overshadowed the state authority and couldn't take measures against the Crusaders' invasion.

5. Difficulties caused by Turkmen, Arab and other tribes

Under the rule of the local emirs, the tribes which were after plundering and looting, were one of the factors which occupied the central government at the time. These tribes were ready to join to the rebellious emirs and adventurers. The tribes could quickly change sides and the ensuing socio-

political chaos, curbed the state's power and therefore the state had to spend its energy rather than using it for the fight against the Crusaders.

6. Political Role of hatuns or other women and their intricacies

On the suffering of the central authority, passions of court's women and their political activities had an important role. In terms of political struggle and conflict, the most salient hatun was Terken Hatun, who was the wife of Melik Shah and was efficient in shaking of the state authority in the first place. Terken Hatun had extensive influence not only over her husband, Sultan Melik Shah, but also sultan's emirs and commanders. Her extensive influence on the statesmen continued after his husband's death. She resorted to numerous plots to enthrone her about 5 years old son, Mahmud, and exercised influence over the caliph, ulama and commanders, and also put up a fight against Berkyaruk, the older son of Melik Shah. In conclusion, this struggle and fight for the throne led to the weakening of the state authority.

7. Sectarian Tensions

Sectarian tensions in the territory of the Great Seljuk Empire during the Crusade invasion were one of the factors which afflicted social structure and disrupted the fight against the Crusaders together. Sectarian tensions could be seen between the Shiite and Sunnies and even between the members of Sunni sects. And these tensions were partially damaging to the ultimate struggle against the Crusaders.

Keywords

The First Crusaders, Crusades, Hasan Sabbah, Melik Shah's

GİRİŞ

Hilâl - Haç, Doğu - Batı mücadelesinin en önemli safhasını teşkil eden Haçlı seferleri Hıristiyan Avrupa'nın Kudüs ve kutsal saydıkları diğer yerleri müslümanların zulmünden kurtarmak bahanesi ve parolasıyla başlattıkları dinî olmaktan çok siyâsî amaçlı askerî bir harekâttir.

Malum olduğu üzere Kudüs h. 17/m. 638 yılında Hz. Ömer zamanında fethedilmişti. Hıristiyanlar Kudüs'ü müslümanların zulmünden kurtarmak için neden şimdiye kadar beklemişlerdi? Türkiye'de Haçlı seferleriyle ilgili ilk doktora tezini hazırlayan rahmetli Hocamız Prof. Dr. Işın Demirkent'in isabetle belirttiği gibi Haçlı seferlerinin asıl hedefi İslâm hâkimiyetindeki Doğu'yu ve özellikle müslüman Türkler'in hâkimiyet tesis ettikleri Suriye ve Filistin ile ebedî vatan yaptıkları Anadolu'yu işgal ve istilâ edip burada siyâsî hâkimiyet kurmak ve böylece Hıristiyan âleminin Batı sınırlarını güvence altına almaktı.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ve Ortaçağ İslâm dünyasının en seçkin devlet adamlarından Vezir Nizâmülmülk ve Sultan Melikşah'ın birbirlerini takiben vefat etmeleri Şark-İslâm İslâm dünyasını siyâsî ve içtimâî açıdan büyük bir buhrana sürüklemiş, devlet taht kavgaları, Bâtınî cinayetleri, Emîrler arasındaki çıkar çatışmaları, vezirlerin liyakâtsizliği, saraydaki hatunların entrikaları, Türkmenler'in, Arap ve diğer kabilelerin sebep olduğu olaylar ve mezhep çatışmalarıyla sarsılmıştı.

İslâm dünyasının içine düştüğü bu sıkıntılı durumu kaçırılmaması gereken bir fırsat olarak değerlendiren Hıristiyan dünyasının dinî lideri Papa II. Urbanus 18-28 Kasım 1095 tarihleri arasında topladığı Clermont konsilinde Haçlı Seferi için çağrıda bulundu. Bu çağrı üzerine yola çıkan I. Haçlı seferi orduları Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın kahramanca mücadelesine rağmen Anadolu toprakları üzerinden geçerek kutsal şehir Kudüs'e ulaşmayı başardılar.

Şimdi Birinci Haçlı seferinin başarıya ulaşmasına sebep olan faktörler üzerinde ana hatlarıyla durmak istiyorum.

1. Sultan Melikşah'ın 1092'de Ölümü Üzerine Oğulları ve Hanedanın Diğer Mensupları Arasında Başlayan ve Yıllarca Devam Eden Taht Kavgaları.

Büyük Selçuklular bir Türk-İslâm devleti olmak itibarıyla eski Türk töre ve gelenekleriyle İslâmî unsurların kaynaşmasından oluşan bir yapıya sahipti. Buna göre "Hükümdarı Tanrı tayin eder" ve Tanrı kime siyâsî hâkimiyet ve devleti idare etme yetkisi yani "kut" bağışlamışsa ona kudret ve başarı ihsan eder". Tanrının kime kut ihsan ettiği bilinmediğinden hükümdar soyundan olan herkes

mağlup olduğu takdirde yay kirişiyile boğulmayı göze alarak saltanat için mücadele etme hakkına sahiptir. Bu anlayış tahta çıkışta her türlü beşerî tertip ve kuralları sonuçsuz bırakmış, sultanların şehzâdelerden herhangi birini veliahd tayin edip devlet erkânı ve kumandanlardan biat almaları da tahta geçiş için bir çözüm yolu teşkil etmemiştir. Veliiaht tayinini kendi meşru haklarına bir nevi tecavüz olarak gören hanedan mensupları tahtta hak iddia etmekten asla vazgeçmemişlerdir. Bu anlayış ve düşünce doğrultusunda Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgaları yıllarca devam etmiş, devletin inhitat ve inkırazına, ülkenin siyâsî, içtimâî ve iktisâdî açıdan büyük sıkıntılara maruz kalmasına ve Birinci Haçlı Seferi'nin başarıya ulaşmasına sebep olmuştur.

Sultan Melikşah'ın hanımı Terken Hatun ile diğer hanımı Zübeyde Hatun'dan doğan oğlu Berkyaruk arasında başlayan taht kavgalarına daha sonra Suriye Selçuklu Meliki Tutuş, Sultan Melikşah'ın diğer çocukları Muhammed Tapar ve Sencer ile hanedanın diğer mensupları da katılmıştır.

Sultan Melikşah'ın ölümünü gizleyen ve 4-5 yaşlarındaki oğlu Mahmud'u tahta çıkarmak için seferber olan Terken Hatun asker ve kumandanlara büyük meblağlar dağıtarak onu destekleyeceklerine dair yemin aldı ve Halife Muktedî-Biemrillah'ı tehdit ederek bazı şartlar dahilinde Mahmud'un saltanatını tasdik etmek zorunda bıraktı (22 Şevval 485/25 Kasım 1092).¹

Nizâmülmülk'e bağlı gulamlar da Berkyaruk'u Isfahan'da Sultan ilan ettiler, daha sonra da Rey şehrine götürüp tahta çıkardılar. Terken Hatun 3 milyon dinar dağıtıp askerleri Berkyaruk ile savaşa sevk etti. 16 Zilhicce 485 (17 Ocak 1093) tarihinde Hemedan-Kerec arasındaki Bürûcird'de yapılan savaş Berkyaruk'un zaferiyle sonuçlandı.²

Berkyaruk daha sonra Terken Hatun ve Mahmud'u Isfahan'da kuşattı. Terken Hatun Berkyaruk'a 500.000 dinar vererek ülke topraklarının bir kısmının, Isfahan ve Fars'ın oğluna bırakılması şartıyla onunla anlaştı.³

Ancak antlaşmadan memnun kalmayan Terken Hatun Berkyaruk'un dayısı Azerbaycan meliki İsmail b. Alpsungur Yakutî'ye haber gönderip Berkyaruk'u bertaraf etmesi halinde kendisiyle evleneceğini söyledi. İsmail bu teklifi kabul edip yeğeni Berkyaruk ile 486 (1093) tarihinde Kerec yakınlarında savaşa girdi.

¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, Haydarâbâd/Dekken 1359, IX, 62-63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. C. J. Tornberg), Beyrut 1386/1966, X, 211, 214-215; Bûndârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (trc. Kıvameddin Burslan), İstanbul 1943, s. 83-84; İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd-düvel*, Beyrut 1890, s. 337; Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, s. 56; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, Tahran 1339, s. 440.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 63, 67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 211, 214-215; Bûndârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 84; Hüseyinî, *Ahbâru'd-devleti's-Selçukîyye* (trc. Necâti Lugal), Ankara 1944, s. 51 vd.; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s. 440.

³ Ravendî, I, 138; Reşîdüddin, s. 56; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, s. 440.

Ancak mağlûp oldu ve daha sonra Berkyaruk'u destekleyen kumandanlar tarafından öldürüldü (Şaban 486 /Ağustos-Eylül 1093).⁴

Terken Hatun İsmail'in öldürülmesi üzerine el-Cezîre ve Diyarbekir tarafında hâkimiyet tesis etmiş olan başka bir taht müddeisi, Berkyaruk'un amcası Tutuş ile ittifak tesis etmek üzere Isfahan'dan yola çıkmış, ancak yolda hastalanıp geri dönmüş ve Ramazan 487 (Eylül-Ekim 1094) tarihinde vefat etmiştir. Ondan bir ay sonra da oğlu Mahmud vefat edince Berkyaruk önemli bir rakibinden kurtulmuş oldu.⁵

Saltanatı 14 Muharrem 487 (3 Şubat 1094) tarihinde Abbâsî Halifesi Muktedî-Biemrillah tarafından tasdik edilen Berkyaruk Terken Hatun gibi ihtiraslı bir rakibinden kurtulmuştu, ancak şimdi tahtın kudretli adaylarından amcası Tutuş ve diğer amcası Tekiş ile mücadele etmek zorundaydı. Sultan Melikşah'ı ziyaret etmek üzere Bağdat'a giderken onun vefat haberini alıp saltanatını ilân eden Tutuş Dimaşk'a dönüp muazzam bir ordu hazırladıktan sonra Rahbe ve Nusaybin'i ele geçirip Musul üzerine yürüdü. Musul Emîri İbrahim b. Kureyş ile yaptığı Mudayya Savaşı'nda 10.000 kişi hayatını kaybetti (2 Rebülevvel 486 /2 Nisan 1093). Daha sonra Musul, Halep, Urfa, Antakya, Harran ve Rakka'yı da ele geçiren Tutuş Azerbaycan üzerine yürüdü. Berkyaruk Tutuş'un ilerleyişini durdurmak için girdiği savaşta mağlûp olup Isfahan'a sığındı (Şevval 487 /Ekim-Kasım 1094). Burada yeni bir ordu hazırlayıp Tutuş üzerine yürüdü. 17 Safer 488 (26 Şubat 1095) tarihinde Rey şehri yakınlarında Dâşilû denilen yerde meydana gelen savaş Berkyaruk'un zaferi ve Tutuş'un ölümüyle sonuçlandı.⁶ Öte yandan Tekiş'in 487 (1094) yılında isyan amacıyla hazırlık yaptığını öğrenen Berkyaruk onu daha teşebbüs aşamasında yay kirişiyle boğdurarak bertaraf etmişti.

Terken Hatun, İsmail b. Alpsungur Yakutî ve Tutuş'un ölümünden sonra merkezî otoriteden yana tavır alan kuvvetler yıllardır devam eden büyük bir buhranı bertaraf etmiş oluyordu. Şimdi sıra ülkenin her tarafında merkezî otoriteyi tesis etmeye gelmişti. Ancak Berkyaruk merkezî otoriteyi tesis edemedi yeni rakipleriyle mücadele etmek zorunda kaldı. Nitekim 489 (1096) yılında amcası Arslan Angun Horasan'da saltanat davasıyla ayaklandı. Berkyaruk önce diğer amcası Börîpars'ı, daha sonra da kardeşi Sencer'i Arslan Argun'un üzerine sevketti. Bu sırada Arslan Argun 17 Safer 490/ 3 Şubat 1097 tarihinde bir gulamı tarafından öldürüldü. Berkyaruk devrinde isyan edenlerden biri de Çağrı Bey'in torunu Emîr-i Emîran Muhammed b. Süleyman idi. Emîr-i

⁴ İbnü'l-Esîr, X, 224; Râvendî, I, 138; Reşîdüddin, s. 57.

⁵ İbnü'l-Cevzî, IX, 84; İbnü'l-Esîr, X, 234, 239-240; Bundârî, s. 84; Hüseyinî, s. 51-52; Râvendî, I, 139; İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi* (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1950, II, 335; Reşîdüddin, s. 58.

⁶ Geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 24-46.

Emîran'ın isyanı Melik Sencer tarafından yedi ay sonra bastırıldı ve esir alınıp gözlerine mil çekildi (490 /1097) .⁷

Kudüs'ün işgali üzerine 492 yılı Ramazan ayında (Temmuz-Ağustos 1099) Kadı Ebû Sa'd el-Herevî başkanlığındaki bir heyet Halife Mustazhir Billah'tan yardım istemek üzere Bağdat'a geldi. Halifenin Sultan Berkyaruk'a gönderdiği heyet Hulvan'a geldiğinde Sultan Berkyaruk'un veziri Mecdü'l-Mülk'ün öldürüldüğünü, kardeşi Gence Meliki Muhammed Tapar'ın da Müeyyidülmülk'ün tahrikiyle Atabegi Kutlugtekin'i öldürüp ağabeyine karşı saltanat davasıyla isyan ettiğini öğrenince hiçbir sonuç alamadan geri döndü.⁸ Bu arada Halife Mustazhir-Billah da Muhammed Tapar'ın saltanatını tasdik edip adına hutbe okuttu (17 Zilhicce 492/4 Kasım 1099).⁹

Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar saltanat davasıyla beş defa karşılaştılar. Halife Bağdat'ta kim daha güçlüyse onu sultan ilân edip adına hutbe okutuyordu. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar son olarak 8 Cemâziyelevvel 496 (17 Şubat 1103) tarihinde karşılaştılar. Ancak yıllardır devam eden savaşların ülkede fitne ve fesada sebep olduğunu, halkın mallarının yağmalandığını, şehirlerin tahrip edildiğini, köylerin yakılıp yıkıldığını, saltanat davasıyla ortaya çıkanların da bu savaşlar yüzünden güçsüz düştüğünü, büyük emîr ve kumandanların tahakküm ve zorbalıklarını sürdürmek gayesiyle bu savaşların devamından yana olduğunu gören Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar uzun müzakerelerden sonra 5 yıldır devam eden savaşlara Rebûlâhîr 497 (Ocak 1104) tarihinde ülke topraklarını aralarında taksim ettikleri bir antlaşmayla son verdiler.¹⁰

Böylece Sultan Melikşah'ın ölümünden itibaren aralıksız devam eden, merkezî otoriteyi zaafa uğratmak suretiyle devleti yıpratın, siyâsî, içtimâî ve iktisâdî açıdan büyük buhranlara ve on binlerce müslümanın haksız yere ölümüne sebep olan taht kavgaları ancak 12 yıl sonra sona ermiş oluyordu.

Bu 12 yıl zarfında taht kavgaları ve müslümanların birbirleriyle mücadele içinde olmalarından istifade eden Haçlılar başta Urfa, Antakya ve Kudüs olmak üzere Anadolu, Suriye ve Filistin'de birçok İslâm şehrini işgal ve istilâ edip binlerce müslümanı katletmişlerdir.

⁷ İbnü'l-Esîr, X, 265-266

⁸ İbnü'l-Cevzî, IX, 109-110; İbnü'l-Esîr, X, 281-282, 284, 287-290; Râvendî, I, 142; Reşîdüddin, s. 62-63.

⁹ İbnü'l-Cevzî, IX, 109; İbnü'l-Esîr, X, 289; İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, 341.

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, IX, 138; İbnü'l-Esîr, X, 369-370; Hüseyinî, s. 54; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, s. 443-444; Erdoğan Merçil, "Haçlı Seferleri Sırasında Büyük Selçuklu Devleti'nin Durumu", *Selçuklular (Makaleler)*, İstanbul 2011, s. 125-131.

2. Hasan Sabbah Liderliğindeki Bâtınîler'in Faaliyetleri ve Devlete Verdiği Zararlar.

Tarihte Nizâriyye, Haşîşiyye ve İsmâiliyye gibi çeşitli adlarla anılan Bâtınîler 483 (1090) tarihinde Alamut'ta bir Nizârî-İsmâilî devleti kuran Hasan Sabbah ile yeni bir hüviyet kazandılar. Bâtınîler onun zamanında bir taraftan dâileri aracılığıyla taraftar kazanmaya çalışırken bir yandan da fedâileri vasıtasıyla muhaliflerini tehdit ve kendilerine mahsus usûllerde yani hançerle katlediyorlardı. Bâtınîler kuvvetli bir zekâyâ yüksek ihtilâlcilik ve teşkilâtçılık vasıflarına sahip olan Hasan Sabbah ile etrafa dehşet saçıyor, siyâsî ve içtimâî yapıyı sarsarak devlet otoritesini zaafa uğratiyorlardı.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en güçlü olduğu Sultan Melikşah zamanında (1072-1092) bile devleti zaafa uğratmak için sinsi ve kuvvetli bir örgüt halinde çalışan bu mezhep mensupları Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgalarının yarattığı ortamdaki istifade ederek daha çok cinayet işlemeye başladılar. Bâtınîler'e muhalif olan Fahrülmülk'ü vezir tayin ettiği için bizzat Sultan Berkyaruk'a bile saldırmaktan çekinmediler (Ramazan 498/Eylül 1095). Sultan Berkyaruk devrinde (1092-1104) sayıları artan ve daha fazla güçlenen Bâtınîler Rey Reîsi Ebû Müslim, Emîr Porsuk, Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un veziri Abdurrahman es-Sümeiremî, Emîr Üner, Emîr Bilge Bey, Vaiz Ebû Câfer b. Meşşât ve Ebû Muzaffer el-Hucendî gibi emîr, devlet adamı ve âlimleri katlettiler. Bâtınî faaliyetlerinin giderek artması üzerine taht kavgalarının devam ettiği, sıkıntılı günlerde ordusunda Bâtınîler'i istihdam eden ve onlara tolerans gösteren Sultan Berkyaruk devlet adamlarının ciddî ikazları karşısında Bâtınîler üzerine bizzat sefer düzenlemiş, ayrıca Emîr Bozkuş ve Çavlı Sakavu gibi kumandanlarını da Bâtınîler'i bertaraf etmekle görevlendirmiştir.¹¹

Bâtınîler Muhammed Tapar devrinde de cinayet işlemeye devam ettiler. Taht kavgaları sırasında Muhammed Tapar'ı destekleyen Emîr Erkuş, Emîr Sermez ve Emîr Gümüş'ün yanı sıra Hıms hâkimi Cenâhuddevle Hüseyin, Hanefî fakîhi ve Nişabur kadısı Ebû'l-Alâ Saîd b. Ebû Muhammed, Vezir Fahrülmülk b. Nizamülmülk, İsfahan Kadısı Ubeydullah b. Ali el-Hatîbî, Şâfiî Fakîhi Abdülvâhid b. İsmail, Musul Emîri Mevdûd, Meraga Emîri Ahmedîl gibi meşhur simalar da Bâtınî fedâileri tarafından öldürülmüştür. Bâtınîler'le mücadeleyi küffâr ile mücadeleye tercih eden Muhammed Tapar onlarla çok ciddi bir şekilde mücadele etmiş ve ağır darbeler indirmiş olmasına rağmen istediği sonucu alamamıştır.¹² Başta meşhur müfessir Zemahşerî ve Gazzâlî olmak üzere çok

¹¹ Geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 89-92.

¹² Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 75-88.

sayıda İslâm âlimi Bâtınîler'le mücadelesi sebebiyle Sultan Muhammed Tapar'ı takdir etmiştir.

Biz burada Bâtınîler'in işlediği cinayetlerin sadece bir bölümünü zikrettik. Bu dönemde Bâtınî cinayetleri öylesine yaygınlaşmış ve halk öylesine korkutulmuştu ki, bir insan vakt-i mu'tâdında evine dönmezse onun Bâtınî fedâîleri tarafından öldürüldüğüne inanılır ve taziye için oturulurdu. Hiç kimse tek başına dışarı çıkmaya cesaret edemez olmuştu. Devamlı olarak hayatlarını kaybetme tehlikesi içinde olan devlet adamları ve kumandanlar zırhla dolaşüyor ve kefenlelerini yanlarında taşıyorlardı.¹³

Bâtınî cinayet ve faaliyetlerine bizzat şahit olan Selçuklu vezirlerinden Enûşirvan b. Hâlid-i Kâşânî (ö. 532/1137) bu devirde halkın ve devlet adamlarının içinde bulunduğu acıklı durumu özetle şöyle tasvir eder: "Felâketler geldi, tuhaf olaylar oldu... Neticede Bâtınîler birdenbire büyük güç sahibi oldular. Bunlar yollardan emniyeti kaldırıp büyüklere ölüm yağdırdılar. Bir Bâtınî fedâîsi kendisinin öldürüleceğini bile bile bir topluluğa saldırır ve onları herkesin gözü önünde öldürürdü. Hükümdarlardan hiç biri kendini bunlardan korumak için çare bulamadı. Bunlar halkın her sınıfına karışmış olduklarından insanlarda Bâtınîler'den korunma düşüncesinden başka bir düşünce kalmadı. Tahta geçen sultanlar en yakın adamlarına bile güvenemez olmuştu".¹⁴

İslâm tarihinin tedkikinden açıkça anlaşılacağı üzere hiçbir mezhep bunlar kadar huzursuzluğa ve haksız yere kan dökülmesine sebep olmamış ve hiç biri devlete bunlar kadar zarar vermemiştir. Meşhur Şâfiî fakîhi Abdülkahir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) ifadesiyle: "Bâtınîler'in müslümanlara vermiş olduğu zarar, Yahudiler'in, Hıristiyanlar'ın ve mecûsîlerin vermiş olduğu zarardan daha büyüktür. Hatta materyalistlerin ve kâfirlerin öteki kollarının sebep olduğu zararlardan daha büyüktür".¹⁵

İbnü'l-Esîr Haçlılar'la mücadelesiyle tanınan mücahid kumandan Mevdûd'un 507 (1113) tarihinde Bâtınîler tarafından öldürülmesi üzerine Kudüs Kralı Baudouin'in Tuğtekin'e gönderdiği mektupta: "İslâmın direği olan bir kumandanı bir bayram günü Allah'ın evinde öldüren ümmet elbette Allah tarafından mahvedilmeye lâyıktır" dediğini babasından naklen rivayet eder.¹⁶

Selçuklular taht kavgalarının sebep olduğu siyâsî ve içtimâî sıkıntılar yanında bir de devleti zaafa uğratmak için çalışan Bâtınîler'le mücadele etmek

¹³ İbnü'l-Cevzî, IX, 120; İbnü'l-Esîr, X, 314, 390; Bernard Lewis, *Haşîşiler* (trc. Ali Aktan), İstanbul 1995, s. 45; Özaydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 86.

¹⁴ Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 66-68.

¹⁵ Abdülkadir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne fırak* (trc. E. Ruhi Fiğlalı), İstanbul 1979, s. 258.

¹⁶ *el-Kâmil fi't-târîh*, X, 497.

zorunda kalmışlardır. Hiç şüphesiz bu durum Haçlı istilasını kolaylaştıran faktörlerden biridir.

3. Emîrlerin Çıkarıcı Politikası

Birinci Haçlı seferinin başarıya ulaşmasında çıkar peşinde koşan muhteris emîrlerin de önemli bir payı vardı. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra tahta çıkan çocuk yaştaki sultanlar iyi hizmetlerine karşılık muhteris emîrlere en verimli şehir ve eyaletlerini iktâ ederek onları cömertçe ödüllendiriyorlardı. Böylece giderek güçlenen emîrler küçük emîrlerin iktalarını da kendi topraklarına katmak için mücadele ediyorlardı. Genç sultanlar bazan bu emîrlerin ihtiraslarını engellemek için diğer bazı emîrlerle işbirliği yapmak zorunda kalıyorlardı. Bu durum devleti giderek zayıflatan bir iç savaşa dönüşüyordu. Bunlara Yaruқтаş ve Kodan'ın, Emîr Üner ve Seyfüddevle Sadaka'nın isyanlarını, Rıdvan ile Dukak arasındaki savaşları, Tuğtekin'in Basra'yı, Behram'ın Âne'yi işgallerini örnek gösterebiliriz. Emîrlerin Musul'a hâkimiyet için verdikleri mücadeleler de bunun tipik bir örneğini teşkil eder.¹⁷

Merkezî otoriteyi tesis etmek için hem Selçuklu hanedan mensupları hem de muhteris emîrlerle mücadele etmek zorunda kalan Muhammed Tapar 498-501/1105-1108 yılları arasında Emîr Ayaz, hanedandan Mengüpars, Hille Emîri Seyfüddevle Sadaka ve Emîr Çavlı ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹⁸

Bütün bunlar bir yandan devlet otoritesini zaafa uğrattırken diğer yandan da Haçlılar'ın İslâm şehirlerini işgalini kolaylaştırıyor, daha sonra da bu şehirleri geri almak için başlatılan mücadelenin akamete uğramasına sebep oluyordu.

Bu hususla ilgili birkaç olayı kısaca arz etmek istiyorum:

Haçlılar'ın 3 Haziran 1098 tarihinde Antakya'yı işgal etmeleri üzerine Sultan Berkyaruk Musul Emîri Kürboğa'yı Antakya Emîri Yağısıyan'a yardıma gönderdi. Büyük bir orduyla yola çıkan Kürboğa 10 Haziran 1098'de Antakya önüne geldi ve şehri kuşatmaya başladı. Burada Selçuklu ordusuna katılan Dımaşk Selçuklu Meliki Dukak, Atabeg Tuğtekin, Hıms hâkimi Cenâhuddevle Hüseyin, Sincar Hâkimi Arslantaş ve Artukoğlu Sökmen Başkomutan Kürboğa'nın kendilerini aşağılayıcı tavrından rahatsız olup ordugâhtan ayrıldılar. Türkmenler de Araplar'la anlaşamayıp ordugâhı terk ettiler.

Müslüman emîrler ve kavimler arasındaki bu anlaşmazlık, açlıktan leş yemek zorunda kalan Haçlılar'ı cesaretlendirdi ve umumî bir hurûc harekâtı başlatarak İslâm ordusunu bozguna uğrattılar. Kürboğa'nın yanındaki emîrleri

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, IX, 110; İbnü'l-Esîr, X, 221, 241-242, 258-259, 266-267, 281-282, 285, 297, 384; Hüseyinî, s. 61; Kazvîni, s. 441; Râvendî, I, 145; Reşîdüddin, s. 61; Mawlavî Fadıl Sanaullah, *The Decline of the Saljuqid Empire*, Calcutta 1938, s. 17 vd., 30, 103; Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 154-159.

¹⁸ Abdülkerim Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s. 51-54.

küçümsemesi ve emîrlerin de birbirlerine güvensizlikleri 100.000 kişilik Selçuklu ordusunun sefalet içindeki Haçlılar karşısında bozguna uğrayıp dağılmasına sebep oldu.¹⁹ Bu başarısızlık Haçlılar'a Kudüs yolunu açmış, Suriye ve Filistin toprakları Haçlı istilasına maruz kalmıştır.

Trablus Emîri İbn Ammâr ile Dimaşk Atabegi Tuğtekin 500 (1106-1107) yılında Sultan Muhammed Tapar'a üst üste mektuplar göndererek Haçlı saldırılarına karşı yardım istediler. Sultan da büyük bir orduyu Emîr Çavlı komutasında yardıma gönderdi. Ayrıca Musul Emîri Çökürmüş ve Hille Emîri Seyfûddeve Sadaka'ya da haber gönderip bu sefere katılmalarını istedi. Ancak Çökürmüş ve Sadaka Çavlı ile anlaşamadıkları için sefere katılmadılar.²⁰

Trablus Emîri İbn Ammâr ve Tuğtekin'in oğlu Böri 501 (1108) tarihinde Bağdat'ta bulunan Muhammed Tapar'ı ziyaret ederek acil yardım istemiş, ancak emîrler arasındaki çekişmeler yüzünden bu yardım da gerçekleşmemiştir.²¹

Sultan Muhammed Tapar 502 (1108) tarihinde Emîr Çavlı'ya haber gönderip Trablus hâkimi İbn Ammâr ile birlikte Haçlılar'a karşı cihada çıkmasını emretti. Ancak Emîr Mevdûd, Halep Selçuklu Meliki Rıdvan ve Çavlı arasındaki anlaşmazlık bu sefere mâni oldu. Hatta Rıdvan, Çavlı'ya karşı Antakya Prinkepsi Tankred ile işbirliği yaptı. Çavlı Telbaşir yakınlarındaki savaşta mağlûp oldu (Safer 502/Eylül 1108). Çok sayıda müslümanın şehid düştüğü bu savaş aslında muhteris emîrler arasındaki şursuzca çekişmenin ve çıkar çatışmasının acı bir sonucu idi.²²

503 (1109) tarihinde Bağdat'a gelen Sultan Muhammed Tapar Selçuklu meliklerine, Atabeg Tuğtekin ve Büyük Selçuklu emîrlere haber gönderip Haçlılar'a karşı başlatacağı cihad harekâtı için hazırlanmalarını istedi. Ancak bu

¹⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dimaşk*, (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 135-136; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1962, s. 197-198; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 132, 135-136; İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 339; a.mlf., *Târîhu Muhtasari'd-düvel*, s. 342; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1986, I, 183-184, 190-191, 205; Ali Sevim, "Halep Selçuklu Melikliği", *SAD*, sy. 2 (Ankara 1971), s. 31; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 99-102; a.mlf., "Selçuklu Emîri Kürboğa", *TD*, sy. 36, İstanbul 2000, s. 405-421; Işın Demirkent, "Kürboğa", *DİA*, XXVI, 562-563; Ebru Altan, *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, İstanbul 2014, s. 60-98.

²⁰ İbnü'l-Kalânîsî, s. 156; İbnü'l-Esîr, X, 411 vd., 422 vd.; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-zamân fi târîhi'l-a'yân*, Haydarâbâd 1370/1951, VII/1, s. 19; Runciman, II, 63; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 93-94.

²¹ İbnü'l-Kalânîsî, s. 160-161; İbnü'l-Esîr, X, 457 vd.; Runciman, II, 63 vd.; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 96-97.

²² İbnü'l-Esîr, X, 461, 463-464, 466; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Ankara 1962, s. 234-235; İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 348-349; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, Ankara 1990, s. 112-118; Runciman, II, 112-114; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord*, Paris 1940, s. 249 vd.

da emîrlar arasındaki çekişmeler ve merkezî otoritenin yeterince tesis edilememesinden dolayı gerçekleşmedi.²³

Sultan Muhammed Tapar 504 (1111) yılında emîrlere haber gönderip cihad için hazırlanmalarını istedi. Oğlu Melik Mesûd'u da Emîr Mevdûd ile birlikte Musul'a gönderdi. Meraga Emîri Ahmedîl, Ahlatşah Sökmen el-Kutbî gibi çok sayıda emîr de bu orduya katılacaktı. Selçuklu ordusu Telbâşir'i kuşattığı sırada Haçlılar'ın Telbâşir hâkimi Joscelin de Courtenay birtakım hediye ve vaadlerle Ahmedîl'i ordudan ayrılmaya ikna etti. Sultanın emriyle Tuğtekin'in orduya katılmasından rahatsız olan Rıdvan ve diğer bazı emîrlar de ordugâhı terkettiler. Porsukoğlu Porsuk ve Sökmen el-Kutbî'nin askerleri de ordudan ayrıldılar, ordugâhta sadece Mevdûd ve Tuğtekin kalmıştı. Emîrlar arasındaki ihtilaflar Musul Emîri Mevdûd komutasındaki Selçuklu ordusunun bu seferinin de başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep oldu.²⁴

Mevdûd'un 507 (1113) tarihinde Bâtınîler tarafından şehid edilmesi üzerine Sultan Muhammed Tapar Aksungur el-Porsukî'yi Musul valiliğine tayin ederek Haçlılar'la cihada memur etti. Selçuklu ordusu 507 (1114) tarihinde Urfa önlerine gelerek şehri bir süre kuşattı. Aksungur el-Porsukî İlgazî'nin sefere katılmamasına öfkelenerek oğlu Ayaz'ı tevkif etti. İki büyük kumandan arasında başlayan bu mücadele yüzünden bu seferden de bir sonuç alınamadı.²⁵

Bunun üzerine Sultan Porsuk oğlu Porsuk kumandasındaki büyük bir orduyu cihada sevketti. Porsuk oğlu Porsuk'un 19 Muharrem 509 (14 Haziran 1115) tarihinde Tuğtekin'e ait olan Hama'yı ele geçirip Kırhan b. Karaca'ya teslim etmesi emîrlar arasında rahatsızlık yarattı. Tuğtekin de Porsuk'un Dimaşk'ı zaptetmesinden korkup Antakya hâkimi Roger'den yardım istedi. İlgazî de onlara katıldı. Bu müttefikler 23 Rebûlâhir 509 (15 Eylül 1115) tarihinde Teldânis'te Selçuklu ordusuna saldırıp birçok kişiyi öldürdüler. Müslüman emîrların bu ihaneti yüzünden Selçuklu sultanları bir daha Suriye'yi hâkimiyet altına almaya teşebbüs edemediler. Haçlılar da bu sayede daha rahat hareket etme imkânı buldular.²⁶

Az sayıda da olsa aralarındaki ihtilafları bir kenara itip Haçlılar karşısında birlikte hareket eden emîrlar de vardı. Bunlara örnek olarak da Musul Emîri

²³ İbnü'l-Kalanîsî, s. 165; İbnü'l-Esîr, X, 478; Sibt İbnü'l-Cevzî, VII/1, s. 30-31; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 98-99.

²⁴ İbnü'l-Kalanîsî, s. 174-177; Urfalı Mateos, s. 240, 243; İbnü'l-Esîr, X, 481-483, 486-487; İbnü'l-Adîm, II, 158-161; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 35-36; İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 350-351; Sevim, "Halep Selçuklu Melikliği", *SAD*, II, 37 vd.; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 108-116.

²⁵ Urfalı Mateos, s. 253-254; İbnü'l-Esîr, X, 501-502; İbnü'l-İbrî, II, 352-354; Runciman, II, 128; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 126-130.

²⁶ Urfalı Mateos, s. 258; İbnü'l-Esîr, X, 509-510; İbnü'l-Adîm, II, 174-175; Runciman, II, 131; Harold S. Fink, "The Role of Damascus in the History the Crusades", *Muslim World*, XLIX (1959), s. 47; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 126-135; Runciman, II, 131.

Çökürmüş ile Artukoğlu Sökmen'i gösterebiliriz. Bu iki emîr birlikte hareket ederek 9 Şaban 497 (7 Mayıs 1104) tarihinde vuku bulan Harran Savaşı'nda Haçlı ordularını mağlûp ederek Urfa Haçlı Kontu Boudouin du Bourg ile Telbaşır Senyörü Joscelin'i esir almayı başarmışlardı.

Baudouin'in fidye karşılığında serbest bırakılması halinde fidyeden daha çok pay almak isteyen Çökürmüş'ün adamlarının Baudouin'i kendi çadırlarına götürmek istemelerinden rahatsız olan askerlerinin Çökürmüş'e saldırmak üzere hazırlık yaptıklarını gören Sökmen onlara: "Müslümanların bu gazâdan duydukları sevinç bizim aramızdaki şahsî ihtilâflar sebebiyle kedere dönüşmesin. Kinimi söndürmek için düşmanları müslümanlara güldürecek bir yolu asla tercih etmem" demiştir.²⁷

4. İş Başındaki Vezirlerin ve Diğer Devlet Adamlarının Ehliyetsizliği

Nizâmülmülk *Siyasetnâme*'de sultan ve memleketin dirlik ve düzeninin vezirin iyi veya kötü olmasına bağlı olduğunu, eğer vezir iyi olursa halkın hoşnut, hükümdarın gönlünün rahat olacağını, eğer vezirin icraatı olumsuz ise sultanın ve ülkesinin zarar göreceğini belirtir.²⁸

Ortaçağ İslâm dünyasının en seçkin vezirlerinden biri olan Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra iş başına gelen ve şahsî çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen vezirler muhteris emîrlerin dümen suyunda giderek devletin bu yüce makamına gölge düşürmüş, devlet otoritesini zaafa uğratmışlardır. Çağdaş vezir Enûşirvan b. Hâlid-i Kâşânî *Fütûru zamani's-sudûr ve sudûru zamâni'l-fütûr* (Vezirler devrinin fetreti ve fetret devrinin vezirleri) adlı eserinde bu devrin vezirlerinin ne kadar ehliyetsiz kişiler olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Meşhur tarihçi Ravendî de "Ne yazık ki, vezirlerin faziletli, bilgili, akıllı ve kudretli oldukları zamanlar geçti. Şimdi vezirlik bir kölenin şâkirdine kalmıştır"²⁹ diyerek aynı gerçeği dile getirmektedir.

Kabiliyetli olan vezirler de ülkeye hizmet etmekten çok şahsî çıkarlarını düşünmüşlerdir. Tâcülmülk (1092-93) ve Müeyyidülmülk'ü (1094-95) buna örnek gösterebiliriz. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk rüşvet ve hediye vererek Berkyaruk'un veziri olmuştu (1095-96). Mecdülmülk entrikalarıyla meşhur bir vezirdi (1096-98). Ebü'l-Mehâsin Abdülcilil ed-Dihistânî zalim ve kabiliyetsiz biriydi (1099-1101). Hafîrû'l-mülk (1101-1104) hem Berkyaruk'a hem de Muhammed Tapar'a şahsî çıkarları için ihanet etmişti.³⁰

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 375.

²⁸ *Siyasetnâme* (trc. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982, s. 23-24.

²⁹ *Râhatü's-sudûr*, I, 126.

³⁰ Özeydin, *Sultan Berkyaruk*, s. 149-154.

5. Hatunlar ve Diğer Kadınların Siyâsî Rollerini ve Çevirdikleri Entrikalar.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kaderini etkileyen faktörler arasında saray kadınlarının ihtirasları ve siyâsî faaliyetlerinin küçümsenmeyecek bir yeri vardır. Politik mücadele ve çekişmelerde kadın müdahalesi Selçuklu Devleti'nin göze çarpan bir özelliği idi. Eski Türkler'de ve Selçuklular'da hatunların müstesna bir yeri olduğunu çok iyi bilen Nizâmülmülk bundan dolayı vezirlerin hatunları memnun etmeleri gerektiğini işaret eder.³¹ Ancak Terken Hatun ile girdiği mücadele onun bu tavsiyesine kendisinin de uymadığını göstermektedir. Hatunların siyâsî statüleri hemen hemen erkeklerle aynı idi. Devrin devlet adamları ve emîrleri arasında evlilik yoluyla kurulan akrabalıklara atfedilen önem de bunu açıkça göstermektedir.³²

Siyâsî hayata müdahil olan kadınlar arasında en fazla dikkat çeken hiç şüphesiz entrika ve ihtiraslarıyla devlet otoritesinin sarsılmasında birinci derecede etkili olan Sultan Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'dur. Siyâsî mücadelesine taht kavgalarından bahsederken yer verdiğimiz Terken Hatun hem Melikşah hem de devlet erkânı ve kumandanlar üzerinde büyük bir nüfuza sahipti. Terken Hatun veziri Tacülmülk ile işbirliği yaparak Nizâmülmülk'ü sultanın gözünden düşürmüştür. Askerlere rüşvet dağıtıp halifeyi tehdit ederek oğlunu sultan ilân ettirmeyi başaran Terken Hatun ihtiras ve entrikalarıyla Selçuklu Devleti'ni iç savaşlara ve buhrana sürüklemiş, Haçlı seferleri öncesinde devleti zaafa düşürmüştür.³³

Siyâsî hayatta çeşitli olaylara katılan kadınlar arasında Sultan Melikşah'ın diğer hanımı Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun, Melikşah'ın halası Safiyye Hatun, Tutuş'un karısı ve Rıdvan'ın annesi, Tutuş'un diğer hanımı Dukak'ın annesi Safvetülmülk, Muhammed Tapar'ın hanımı Gevher Hatun'u da zikredebiliriz.³⁴

6. Mezhep Çatışmaları

İslâm toplumu Haçlı seferleri öncesinde mezhep çatışmaları sebebiyle aralarındaki siyâsî ve içtimâî dayanışmadan mahrum kalmıştı. Sünnîler ile Şii'ler arasındaki çatışmalar öylesine yaygınlaşmıştı ki bunlar artık ahvâl-i âdiyeden

³¹ *Siyasetnâme*, s. 194 vd.

³² Sanaullah, *a.g.e.*, s. 8-9.

³³ Nizâmülmülk, s. 194 vd.; İbnü'l-Esîr, X, 210-211, 214-216, 220, 224, 239, 247, 314; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 162-163; Gülay Öğün Bezer, "Terken Hatun", *DİA*, XL, 510.

³⁴ İbnü'l-Kalanîsî, s. 133; İbnü'l-Esîr, X, 220-221, 246-247, 288, 375-376, 390-392, 458-459, 504-505; Bundârî, s. 64, 72-73, 80, 83-84, 86, 102, 110-111, 115; Özeydin, *Sultan Berkyaruk*, s. 160-167.

sayılır olmuştur. Ancak sünnî mezhep mensupları da zaman zaman birbirlerini tekfir ve katledecek kadar ileri gitmişlerdi.

Bu çatışmalara dair sadece üç örnek vermeye yeteneceğim.

Meselâ 469 (1077) tarihinde Ebü'l-Kasım Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr'ın Nizamiye Medresesi'nde yaptığı vaazdan etkilenen Şâfiîler Hanbelîlere saldırmış ve birçok kişi hayatını kaybetmiştir.³⁵ Sayılarının çokluğuna güvenen Hanbelîler özellikle Eş'arîlere karşı şiddete başvuruyorlardı. Aynı yılın sonlarında vuku bulan ve ertesi yıl da devam eden çatışmalarda 20 kişi hayatını kaybetmiş ve olaylar ancak halifenin müdahalesiyle son bulmuştu.³⁶

475 (1082-83) yılında Eş'arî âlim Ebü'l-Kasım el-Bekrî el-Mağribî Nizâmiye Medresesi'ndeki bir vaazında Hanbelîleri tekfir edince büyük olaylar çıkmıştır.³⁷

489 (1096) tarihinde ise Hanefîlerle Şâfiîler birlik olup Nîşabur'da Kerrâmiye fırkası mensuplarına saldırıp medreselerini yakmışlar ve bu olaylar sırasında çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.³⁸

Görüldüğü üzere Haçlı seferi öncesinde bağnazlık ve taassuptan kaynaklanan Müslüman halkı birbirine düşüren fikrî tartışmalar zaman zaman silâhlı çatışmaya dönüşmüştür. Bu çatışmalar müslümanların birbirlerine güvenlerini yok etmiş ve müşterek düşman Haçlılar'a karşı birlikte hareket etmelerini engellemiştir.³⁹

7. Türkmen, Arap ve Diğer Kabilelerin Çıkardığı Zorluklar.

Selçuklu sultanları bunca mesele ve sıkıntılar yetmiyormuş gibi bir de mahallî liderlerin emrinde ganimet toplamak ve benzeri gayelerle kargaşa çıkaran kabilelerle uğraşmak zorunda kalmışlardır. Bunlar herhangi bir şehri veya saltanatı ele geçirmek isteyen maceraperestlere katılmaya hazırdılar. Bu kabilelerin ne zaman ne yapacağı belli olmadığı için hem müttelikler hem de düşmanları için aynı derecede tehlikeliydiler. Çok kritik anlarda rahatlıkla taraf değiştirebiliyorlardı. Yağmacılıklarıyla meşhur Hafâce kabileleri Sultan Melikşah'ın ölümünün doğurduğu otorite boşluğundan yararlanarak hacıları ve onlara refakat eden askerleri kılıçtan geçirmişlerdir. Arap ve Türkmen

³⁵ İbnü'l-Esîr, X, 104-105; Bundârî, s. 53; Sibt İbnü'l-Cevzî, (nşr. Ali Sevim), s. 186-187.

³⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, (nşr. Ali Sevim), s. 187 vd.; İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1977, XII, 117; Sübkî, *Tabakatü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ* (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv – Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Kahire 1385/1966, IV, 235.

³⁷ İbnü'l-Cevzî, IX, 3-4; İbnü'l-Esîr, X, 124-125; Sibt İbnü'l-Cevzî, VII/2, s. 17-18.

³⁸ İbnü'l-Esîr, X, 251.

³⁹ Mezhep çatışmaları hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti 1040-1092*, İstanbul 2002.; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavğaları*, İstanbul 2007.

kabileleriyle Mağribli kabileler de Selçuklu sultanlarını çeşitli vesilelerle meşgul etmişler ve devlet otoritesine zarar vermişlerdir.⁴⁰

SONUÇ

Özetle ifade etmek gerekirse Birinci Haçlı seferi sırasında 12 yıldır devam eden taht kavgaları, Hasan Sabbah'ın fedâîleri vasıtasıyla işlettiği cinayetler, emîrlerin ihtirasları, vezirlerin liyakatsizliği, hatunlarının saray entrikaları, bağnazlık ve taassuptan kaynaklanan mezhep çatışmaları ve nihayet Arap, Türkmen ve diğer kabilelerin yağma ve tahribatı yüzünden Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun merkezî otoritesi sarsılmış, on binlerce insan hayatını kaybetmiş, köyler ve şehirler yakılıp yıkılmış, ülke siyâsî, iktisadî ve içtimâî buhranlara sürüklenmiş, enerjisini iç çatışmalarda tüketen İslâm toplumu birlik ve tesanüdünü kaybetmiş ve bu yüzden Haçlılara karşı topyekûn bir cihad harekâtını gerçekleştirememiştir.

Hiç şüphesiz bunlar Birinci Haçlı seferinin başarıya ulaşmasını sağlayan en önemli faktörler arasında yer alır. Bu fırsatı iyi değerlendiren Haçlılar Türkiye Selçuklu hükümdarları I. Kılıç Arslan'ın kahramanca mücadelesine rağmen Anadolu toprakları üzerinden geçerek Kudüs'e ulaşmayı başardılar. Ülkelerinden binlerce kilometre uzakta 10 Mart 1098'de Urfa Haçlı Kontluğu'nu (1098-1146), 3 Haziran 1098'de Antakya Prinkepsliği'ni (1098-1268), 15 Temmuz 1099'da Kudüs Haçlı Krallığı'nu ve nihayet 12 Temmuz 1109'da Trablus Haçlı Kontluğu'nu (1109-1289) kurmaya ve yıllarca buralarda hüküm sürmeye muvaffak oldular. Selçuklular bahsettiğimiz siyâsî ve içtimâî sıkıntılarla karşı karşıya kalmamış olsaydı hiç şüphesiz müslümanlar Haçlıların İslâm topraklarında birtakım devletler kurmalarına izin vermeyecekler, kurulmuş olsa bile Anadolu, Suriye ve Filistin'deki Haçlı hâkimiyetine son vermek için yıllarca İmadeddîn Zengî'yi Selahaddîn Eyyûbî'yi, Sultan Baybars'ı ve el-Melikü'l-Eşref Halil b. Kalavun'u beklemek zorunda kalmayacaklardı.

⁴⁰ İbnü'l-Kalânîsî, s. 122; İbnü'l-Cevzî, IX, 63; İbnü'l-Esîr, X, 217, 246; Sanaullah, s. 17-35.

KAYNAKÇA

- ALTAN, Ebru, *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, İstanbul 2014.
- LEWIS, Bernard, *Haşîşiler*, trc. Ali Aktan, İstanbul 1995.
- BÜNDÂRÎ, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943.
- CAHEN, Claude, *La Syrie du Nord*, Paris 1940.
- el-BAGDÂDÎ, Abdülkadir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne fırak*, trc. E. Ruhi Fığlalı, İstanbul 1979.
- KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfi-i, *Târîh-i Güzîde*, Tahran 1339.
- FINK, Harold S., "The Role of Damascus in the History the Crusades", *Muslim World*, XLIX/1, (1959), s. 41-53.
- HÜSEYNÎ, *Ahbâru'd-devleti's-Selçukıyye*, trc. Necâti Lugal, Ankara 1944.
- DEMİRKENT, Işın, "Kürboğa", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, 562-563.
- İBN KEŞİR, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, Beyrut 1977.
- İBNÜ'L-ADÎM, *Zübdetü'l-Haleb*, II, nşr. Sâmi ed-Dehhân, Dimaşk 1968.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Haydarâbâd/Dekken 1359.
- İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. C. J. Tornberg, X, Beyrut 1386/1966.
- İBNÜ'L-İBRÎ, *Târîhu Muhtasari'd-düvel*, Beyrut 1890.
- İBNÜ'L-İBRÎ, *Abu'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara 1950.
- İBNÜ'L-KALÂNİSÎ, *Zeylû Târîhi Dimaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- KARA, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul 2007.
- SANAULLAH, Mawlavi Fadıl, *The Decline of the Saljuqid Empire*, Calcutta 1938.
- MERÇİL, Erdoğan, "Haçlı Seferleri Srasında Büyük Selçuklu Devleti'nin Durumu", *Selçuklular (Makaleler)*, İstanbul 2011, s. 125-132.
- NİZÂMÜLMÜLK, *Siyasetnâme*, trc. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982.
- OCAK, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti 1040-1092*, İstanbul 2002.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Selçuklu Emîrî Kürboğa", *Tarih Dergisi*, sy. 36, İstanbul 2000, s. 405-421.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.
- RAVENDÎ, *Râhatü's-sudûr*, trc. Ahmet Ateş, I, Ankara 1957.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH-I HEMEDÂNÎ, *Câmi'u't-tevârih*, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1960.
- RUNCİMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, I, Ankara 1986.
- SEVİM, Ali, "Halep Selçuklu Melikliği", *SAD*, sy. 2, Ankara 1971, s. 1-66.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, VII/1, Haydarâbâd 1370/1951.
- SÜBKÎ, *Tabakatü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv - Mahmud Muhammed et-Tanâhî, IV, Kahire 1385/1966.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1962.